

Д.А. ОВЧАРЕНКО. ПОКАРАННЯ В ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

На протипагу традиційним уявленням про покарання у розрізі виключно як державного правового інституту пропонується альтернативна методологія дослідження, як явища, що було властиве людству з самого початку відомої історії його існування.

Ключові слова: первісне суспільство, покарання, кара.

В протипавес традиційним представленням о наказании в разрезе исключительно как государственного криминально-правового института, предлагается альтернативная методология исследования наказания, как явления, которое было свойственно человечеству с самых ранних пор его существования.

Ключевые слова: первобытное общество, наказание, кара.

In contrast to traditional research of the phenomenon exceptionally in the context of state penal institution it is proposed alternative methodology of research of punishment as the phenomena, which has been using from mankind childhood.

Key words: primitive society, punishment, retribution.

Перед тим, як розпочати дослідження явища покарання за доби первісного суспільства є доцільним, на нашу думку, з'ясувати в найзагальнішому вигляді його сучасне поняття та сутність.

Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч.1 ст. 50 КК України). Покарання є мірою державного примусу, що призначається за вироком суду. Покарання застосовується до особи, визнаної винною в вчиненні злочину, і полягає в передбачених цим кодексом позбавленні або обмеженні прав і свобод цієї особи (ч. 1 ст. 43 КК Російської Федерації). Покарання є примусовою мірою кримінально-правового впливу, що застосовується за вироком суду до особи, засудженої за злочин, і полягає в передбачених законом позбавленні або обмеженні прав і свобод засудженого (ст. 47 КК Республіки Білорусь).

На думку М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, покаранню властиві 7 основних ознак: 1) примусовість; 2) покарання як юридичний наслідок злочину; 3) публічність (від імені держави); 4) кара (як здатність спричинити моральні страждання різного ступеня); 5) негативна оцінка як злочину, так і самого злочинця; 6) призначається тільки стосовно винної особи; 7) тягне за собою судимість¹.

Отже, покарання можна визначити як заходи примусового характеру, які застосовуються за певні діяння, що передбачені спеціальним нормативно-правовим актом, при чому конкретний вид та міра застосовуваних каральних заходів може змінюватись в різних країнах. Обов'язковими рисами аналізованого явища є також застосування його від імені держави за вироком суду щодо особи, яка вчинила злочин. Беручи за основу поняття форми, як філософсько-правової категорії², перелічені риси покарання розкривають спосіб існування та вираження аналізованого явища.

Основним змістом покарання в такому разі ми, приєднуючись до думки більшості вчених, серед яких Г.О. Злобін, Б.С. Никифоров, Н.Ф. Кузнецова,

---

© ОВЧАРЕНКО Дмитро Анатолійович – ад'юнкт кафедри філософії права та юридичної логіки Київського національного університету внутрішніх справ України

І.С. Ной, М.О. Стручков, С.В. Полубінська, М.Д. Шаргородський, М.І. Бажанов, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, вважаємо *кару*³.

Згідно з Юридичної енциклопедії кара полягає у застосуванні щодо особи певних правових обмежень, зміни його статусу (морального – позбавлення чи призупинення деяких прав; матеріального – здійснення штрафних санкцій; фізичного – обмеження особистої свободи)⁴. Деякі вітчизняні вчені визначають поняття кари, як властивість покарання спричиняти моральні страждання різного ступеню – ганьбу, сором перед суспільством⁵. Отже, кару можна визначити, як таку властивість покарання, яка полягає в застосуванні таких обмежень (заходів), які є небажаними, несприятливими для особи.

Слід з'ясувати, з якого періоду свого існування людство використовує каральні заходи. Цікаво, що В.А. Бачинін зазначає, що застосування каральних заходів належить до числа найдавніших соціальних практик, що використовувалися на всіх історичних етапах розвитку цивілізації⁶. М.С. Таганцев вказує, що у всіх народів і за всіх часів з першими ж проявами організованого гуртожитку з'являється і покарання⁷. М.А. Чельцов-Бебутов, описуючи первісне суспільство, відніс ряд таких заходів, як вигнання та страта, до покарання⁸. Косвен Марк вказує, що ідеї, які виникли в період додержавного суспільства з приводу видів та міри реакції на небезпечне посягання, органічно увійшли в природу більш пізніх уявлень про злочин і покарання. Отже, багато учених відмічають застосування різноманітних каральних заходів вже на етапі додержавного існування людства.

Перший період з історії людства, коли воно існувало і розвивалось без держави і права – додержавний період його розвитку – у науці називають первісним суспільством. В цей час універсальною формою організації суспільства була община, через яку пройшли усі народи світу. Її організація в цей час мало відрізнялася від тієї організації, що існувала у тварин. Однак поступово сформувалися більш складні об'єднання – роди, які були засновані на кровній спорідненості. Необхідність виживання, боротьби з хижаками та несприятливими умовами зовнішнього середовища зумовили спільність інтересів членів роду⁹. Очевидно, що об'єднання двох і більше осіб потребує певного обмеження дикої та егоїстичної індивідуальної свободи задля інтересів колективу.

Проте не слід ототожнювати первісне мислення з сучасним та наділяти людську істоту цієї доби таким рівнем розуміння ситуації, який би дозволив їй усвідомлено підкорятися інтересам загалу¹⁰. Ряд дослідників наступним чином описують цей механізм. Головною функцією нервової системи є реагування на подразники, що надходять із навколишнього світу¹¹. Очевидно, що нервова система організму проводить первинну класифікацію цих сигналів на *негативні* відчуття (здебільшого фізична біль) або *позитивні* (смак, а відтак поживність певної їжі)¹². Реакцією на сигнали першої групи є в основному втеча (уникнення небезпеки), а сигнали другої групи стимулюють повторення приємних відчуттів в майбутньому (намагання відшукати ті ж смачні ягоди). Таке примітивне сприйняття є своєрідним компасом виживання первісної людини.

У первісному суспільстві за часів існування родової общини правилами поведінки виступали *мононорми*. Цей термін було введено в науковий обіг А.І. Першицом для позначення неподільності і специфічності цих правил, які поєднували в собі особливості і моральних, і правових норм¹³. До мононорм відносять: звичаї, традиції, норми моралі, релігійні норми, табу, агрокалендарі, міфи.

Можна виділити певні загальні риси притаманні усім мононормам. По-перше, одні види вчинків люди сприймали як «дозволені» або «нормальні»: наприклад, поведінка згідно правил, які склалися у результаті багаторазового їх застосування (звичаї, агрокалендарі) та які передавалися із покоління в покоління і мали зовнішнє виявлення у формі обрядів (традицій і т.д.)¹⁴. Родичі здебільшого сприймають таку поведінку як нормальну, звичайну, а тому не виявляють особливого ставлення щодо неї. По-друге, інші вчинки можуть сприйматися вже або позитивно (схвалення) або негативно (осуд) з точки зору первісного уявлення про добро та зло (норми моралі). Виконання таких норм на думку Ю.І. Семенова забезпечувалося лише силою громадської думки¹⁵. По-третє, певні вчинки оцінювалися у контексті релігійних вірувань, які мають за основу ті чи інші тотемічні, анімічні або фетишистські уявлення. Для первісної людини є характерним містичний спосіб сприйняття дійсності, коли до об'єктивно існуючих властивостей предметів або явищ додавалися деякі надприродні якості¹⁶. Магічні сутності та прояви можна згрупувати наступним чином: 1) духи померлих родичів; 2) духи в самому широкому розумінні цього слова (ангели, демони, боги і т.д.), які можуть приймати будь-яку подобу, навіть неживих предметів; 3) чародійство шаманів (своїх і ворожих)¹⁷. Люди вірили, що духам відомий кожен вчинок, від них залежать поразка або перемога, горе або щастя як окремої особи так і групи вцілому. В основі «діалогу» з містичними істотами також наявний механізм взаємного позитивно-негативного реагування: молитви, обряди, жертвопринесення були спрямовані на отримання позитивної реакції – дощ після засухи, одужання дитини, сприяння у справах тощо. У випадку ж вчинення дій, які можуть «образити» духів – чекай біди, з якою асоціюється будь-яка несприятлива подія, що в часі йде зразу за таким вчинком. По-четверте, певні вчинки здатні викликати у свідомості родичів почуття образи, ворожнечі, навіть ненависті. П.О. Сорокін вважає, що такі специфічні переживання у відповідь на певного роду вчинки наявні у всіх народів¹⁸. Наприклад, в різних племенах індіанців від Атлантичного до Тихого океанів суворо заборонено вимовляти вголос імена, оскільки ім'я сприймається як невід'ємна частина особистості, а тому його умисна вимова може завдати йому не виправної шкоди¹⁹. У тубільців Фіджі під страхом смерті заборонено наступати на тінь іншої особи – з тих же мотивів²⁰.

Така реакція є закономірним наслідком порушення правил-заборон – *табу*. Ю.І. Семенов виділяє три основні компоненти табу: 1) впевненість колективу, що певні вчинки призведуть до небезпечних наслідків, можливо навіть до загибелі роду; 2) почуття невимовного остраху перед невідомою небезпекою, яку розуміють як безсумнівний наслідок певних дій; 3) безпосередньо сама заборонна норма²¹. Ці норми передбачали не лише низку заборон у сфері релігійних вірувань, але й були спрямовані на обмеження агресивної поведінки та забезпечення умов виживання общини: заборона людожерства, вбивств, вступу в статеві стосунки з родичами і т.д.²²

Як реакція на порушення заборонних правил (табу), які розцінювалися як різко небажані, особливо небезпечні посягання на безпеку общини, як зла воля збоку порушника, в свідомості родичів виникає психічна реакція «образи», яка шукає свого виходу у формі зовнішньої протидії. Навідміну від первинної форми реагування на негативні подразники у формі простого уникнення, на більш складному етапі розвитку людства реакція набуває форми активного нападу²³. Саме таким чином спрацьовує інстинкт самозахисту, який поступово зумовлює форму-

вання інстинкту *помсти* (відплати) винуватцю та дуже глибоко укорінюється у свідомості людини. Ця специфічна реакція знаходила свій вияв у самих різноманітних жорстоких заходах по відношенню до порушника (каліцтво, вигнання, страта). Отже, помста виявляє себе, як реакція «злом на зло», яка, на думку П.О. Сорокіна, є цілком закономірною, як і реакція «добром на добро».

Як зазначає П. О. Сорокін, найважливішою умовою спільного існування соціальної групи є однакове розуміння всіма її членами тієї символіки (сигналів), що використовуються для потреб комунікації (позначення певних подій, небезпеки, емоцій тощо)²⁴. Як було з'ясовано в ході нашого дослідження, фундаментом такої комунікації в первісному суспільстві є звичка певним чином (негативно, байдуже або позитивно) реагувати на зовнішні (для особи) подразники. І тому, позитивна реакція (нагорода) по відношенню до особи, яка своїми діями ставить під загрозу всю групу, повністю випадає з контексту зрозумілої комунікації, а тому не призведе до бажаних змін у поведінці індивіда та зрештою призведе до загибелі роду. Єдино прийнятним, цілком природним та зрозумілим для обох сторін є рефлекторне використання тієї групи засобів, які призводять до негативних відчуттів індивіда (наприклад, заподіяння болю).

Слід зазначити також, що первісна помста (як відплата у відповідь на «образу»), будучи лише пробудженою, у первісного суспільства не мала меж, була «кровожерливою», безмежною та тотальною. Оскільки первісна емоційність була дуже яскравою, вона спалахувала за будь-якого приводу (не лише внаслідок кровопролиття) та характеризувалася автоматизмом реакцій (кожен албанець у відповідь на «образу» намагався вбити якомога більше членів ворожого роду; полінезійці островів Тонго і Самоа вбивали всіх без виключення родичів «кривдника»; південні слов'яни використовували не лише вбивства, а й грабіж, підпал, нищення посівів і т.д.)²⁵. Вже пізніше разом із усвідомленням недоцільності тотального взаємознищення, у свідомості первісної людини виникає ідея рівності, тобто завдання у відповідь аналогічної шкоди – так званий принцип «таліону».

Отже, помсту можна визначити як дії, які спрямовані на завдання шкоди особі у відповідь на «образу» (якою може бути будь-який вчинок, який, однак, суперечить розумінню дозволеності, прийнятності в свідомості іншої особи).

Резюмуючи вищевикладене, всі вчинки первісної людини можна цілком умовно класифікувати на: 1) дозволені або необхідні; 2) рекомендовані (корисні, бажані, але не обов'язкові); 3) негативні (неприпустимі, небезпечні). В свою чергу, реакції відповідно є наступними: 1) жодної; 2) схвалення, підтримка, відзнака (розподілення більшої кількості їжі, надання права мати більшу кількість дружин, наділення статусом «бігмена» і т.д.); 3) в залежності від рівня небажаності вчинку (на думку спільноти) – лише осуд або осуд та система конкретних жорстоких заходів протидії (у формі помсти). Під цією системою каральних заходів, очевидно, багато дослідників і розуміють першоформу, передумову виникнення сучасного кримінального покарання²⁶.

Отже, людина в групі постійно вчинює певні дії, інші члени спільноти певним чином їх оцінюють. Враховуючи, що людина цієї доби не була здатна до складного диференційованого мислення²⁷, дії родичів для кожного окремого індивіда були також зовнішніми подразниками навколишнього середовища, а тому знову ж таки стимулювали ту або іншу реакцію. Таким чином у первісному суспільстві сформувалися дві основні лінії примітивних реакцій: 1) позитивний вчинок – схвалення, нагорода, 2) негативний вчинок – осуд, покарання (помста). Нас ціка-

вить саме друга лінія комунікацій первісної людини.

Розглянемо основні механізми реагування на «образу» у трьох площинах: 1) як наслідок приватного конфлікту між двома родичами; 2) як наслідок посягання на інтереси роду; 3) у розрізі міжгрупового зіткнення. У випадку приватного зіткнення інтересів, яким може бути посягання на життя особи, здоров'я (навіть легке поранення), зазіхання на дружину, «скривджена» особа має право нанести шкоду у відповідь. Це право конклюдентно схвалювалося іншими членами роду. Більше того, це право поступово перетворилося на обов'язок, оскільки та особа, яка не мала змоги помститися, зазнавала загально осуду та приниження у статусі. Наприклад, в австралійців дружина кидає чоловіка, якщо останній відмовляється помститися за «образу», матері плачуть над сином-боязузом²⁸.

Посягання на інтереси роду здебільшого мали місце у випадку порушення релігійних табу. Така особа зазнавала помсти з боку цілого роду, оскільки кожен родич був не лише вправі але й зобов'язаний завдавати будь-які збитки (навіть смерть) особі-порушнику, де б її не зустрів. Покарання, як зазначає М.А. Чельцов-Бebutov, були необхідними засобами всезагального захисту²⁹. Наприклад, на Самоа порушника правил екзогамії (заборони шлюбних відносин між членами одного роду) варять у котлі³¹. У випадку міжгрупового зіткнення (наприклад, за крашу територію) цілий чужий рід, який сприймався як єдиний організм, ставав ворогом³². У випадку, скажімо, помсти за заповідання смерті, вбивство у відповідь будь-якого члена ворожої групи обома спільнотами вважалося достатнім для вичерпання конфлікту. Наприклад, у войовничого племені *ангамі* в Індії мир може бути укладений тільки тоді, коли обидві сторони зазнали однакових втрат³³. Таким чином, первісне покарання виявляє себе як система заходів, що застосовувалася у відповідь на посягання, спрямовані на об'єкти або відносини, що мають значення для індивіда (приватне покарання) або роду (публічне покарання).

У широкому розумінні покарання можна визначити як будь-які заходи, що використовуються для потреб соціальної взаємодії двох або більше осіб (індивідів, родів тощо) для передачі інформації щодо негативної оцінки дій однієї особи іншою (наприклад, гнівна реакція, що супроводжується стусанами та відстороненням від певного заняття). Фактично, як відмічає Леві-Строс Клод, світ первісної людини був «універсумом повідомлень», як постійне взаємне інформування про події і факти³⁴.

У вузькому розумінні первісне покарання є суворим, навіть жорстокими заходами (наприклад, страта, каліцтво), що використовуються до порушників табу або у відповідь на «образу». Для нього характерні такі особливості: 1) часові – враховуючи не надто розвинені здібності первісної людини до запам'ятовування, покарання застосовувалося фактично одразу за порушенням (в іншому випадку об'єкт помсти може не зрозуміти суті негативних дій щодо себе та почати новий виток відплати); 2) емоційності – як наслідок цілої хвилі взаємопереплетених негативних відчуттів (незадоволення, образи, гніву, ненависті, страху тощо); 3) примусовості – оскільки застосовувалися каральні заходи (переважно страта) були несумісні з одним із найбільш суттєвих інстинктів, властивих будь-якій живій істоті – самозбереження; 4) природності – оскільки позитивно-негативний механізм реагування на зовнішні подразники був основою взаємодії у первісній групі. Слід виділити також дві основні, на нашу думку, функції покарання на розглядуваному історичному етапі в залежності від характеру та розміру посягання: 1) комунікативна (як система сигналів про небажаність тих або інших дій); 2) мотиваційна (у

контексті досягнення змін у поведінці об'єкта застосування покарання).

Цікавою є думка П.О. Сорокіна, який зазначає, що соціальне призначення первісних покарань полягало також в постійному розширенні та зміцненні однорідності родових общин шляхом розповсюдження (нав'язування) спільних стандартів дозволеної, рекомендованої та забороненої поведінки³⁵. Інакше неоднорідні за багатьма критеріями (відмінні релігійні вірування, діалекти тощо) групи просто не здатні були б об'єднатися під єдиною владою, а тому неможливе було б виникнення більш складних утворень на зразок фратрій, племен (об'єднань родів), союзів племен та, зрештою, раннях держав.

Адже порядок виникає там, де між суб'єктами створюються сталі та продуктивні зв'язки³⁶. Можна припустити, що мононорми були спрямовані на утворення таких продуктивних зв'язків між родичами у первісних групах, а покарання – на їх неухильне підтримання.

Отже, первісна людина вміла виживати, взаємодіючи з навколишнім середовищем. Це відбувалося шляхом реагування на подразники та уникнення в майбутньому таких вчинків, що можуть призвести до її загибелі (не впасти з висоти, не потонути в річці, не потрапити в лапи хижаків, до лісової пожежі тощо). Аналогічним чином, особа прагнула уникнути негативних наслідків (покарання) у відповідь на свої вчинки (порушення заборон), існуючи у первісній общині. Цими імовірними або реальними негативними наслідками для особи було первісне покарання (слід зауважити, що на глибоке переконання первісної людини суб'єктом застосування кари щодо них могли бути і боги, духи, померлі родичі у випадку порушення табу). Враховуючи, що первісне покарання переважно полягало в позбавленні життя (рідше – здоров'я), можна зробити висновок, що його застосування було пов'язане із регулюванням найбільш важливих аспектів життєдіяльності групи (оскільки прагнення до самозбереження є одним із найбільш суттєвих інстинктів будь-якої живої істоти). Отже, явище покарання на аналізованому історичному етапі є своєрідним «важелем» впливу на поведінку, що змушує особу, на додачу до засвоєних способів взаємодії з природою, завчити стандарти поведінки і у первісній общині.

Слід з'ясувати як співвідносяться поняття сучасного покарання та використуване нами під час дослідження поняття «первісного покарання». Якщо порівнювати форми двох аналізованих явищ, то виявиться, що вони цілком відмінні. Сучасне покарання, як згадувалося, характеризується закріпленістю у спеціальному нормативно-правому акті (наприклад, кримінальному кодексі); застосовується від імені держави; за спеціальною процедурою (за вироком суду); можливе лише до особи винного; тягне судимість. Первісне ж покарання існувало або у вигляді у вигляді мононорм (за порушення табу), або взагалі застосовувалося спонтанно у відповідь на «образу»; використовується як публічно (від імені всієї первісної групи), так і приватно (внаслідок конфлікту між двома окремими родичами); як за визначеною процедурою (порушення табу), так і без такої; як до винної особи, так і до інших осіб (родичів).

Водночас аналізовані явища подібні за наступними ознаками. Обидва явища виявляють себе, по-перше, як різноманітні конкретні заходи, які застосовуються примусово (всупереч бажання іншої сторони); по-друге, використовуються внаслідок вчинення певного діяння; по-третє, символізують негативну оцінку такого діяння; по-четверте, характеризуються небажаністю, несприятливістю для особи (є карою). Вищенаведена тотожність сутнісних ознак дає нам підстави

стверджувати, що «первісне покарання» та сучасне покарання є історично різними формами одного й того ж явища покарання.

Для зручності розуміння та оперування ми вважаємо за доцільне при позначенні явища «первісного покарання» використовувати також наступні назви – «передпокарання» або «прапокарання» (за аналогією запропонованими Люсьєном Леві-Брюлем поняттями «пралогіки» або «передлогіки» для позначення відповідно «первісної логіки»)³⁷.

1. *Бажанов М.І., Баулін Ю.В., Борисов В.І., Гавриш С.Б., Кривоченко Л.М.* Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / М.І. Бажанов (ред.). – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 298–300. 2. *Философский словарь*: Разъяснение филос. категорий, понятий, терминов. Описание осн. филос. направлений и школ. Персоналии и взгляды выдающ. философов от античности до современности. Целостный взгляд на философию. Доступность и открытость материала / И. В. Андрущенко (авт.-сост.). – К.: А.С.К., 2006. – С. 761. 3. *Кузнецова Н.Ф., Злобин Г.А.* Социальная обусловленность уголовного закона и научное обеспечение нормотворчества // Сов. государство и право. – 1976. – № 8. – С. 76-80; *Никифоров Б.С.* Наказание и его цели // Сов. государство и право. – 1981. – №9. – С. 65-68; *Ной И.С.* Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. – Саратов, 1962. – С. 104-160; *Стручков Н.А.* Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. – Саратов, 1978. – 264 с.; *Полубинская С.В.* Цели уголовного наказания. – М., 1990. – 142 с. та ін. 4. *Юридична енциклопедія / НАН України*; Інститут держави і права ім. В.М.Корещького / Ю.С. Шемшученко (ред.). – Т. 3: К- М. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2001 – С. 42. 5. *Бажанов М.І., Баулін Ю.В., Борисов В.І., Гавриш С.Б., Кривоченко Л.М.* Цит. праця. – С. 299-300. 6. *Бачинин В.А.* Философия права и преступления. – Х.: Фолио, 1999. – С. 90, 527. 7. *Таганцев Н.С.* Русское уголовное право. Часть общая: Лекции. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – Т. 2 – СПб, 1902. – С. 19. 8. *Чельцов-Бебутов М.А.* Преступление и наказание в истории и в советском праве. – Х.: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1925. – С. 5–6. 9. *Маретина С.А.* К проблеме универсальности вожеств // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности / РАН; Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) / В.А. Попов (отв.ред.). – М.: Восточная лит., 1995. – С. 102; *Березанська С.С., Гладілін В.М., Гладких М.І., Котова Н. С., Круц В.О.* Давня історія України: В 3 т. / НАН України; Інститут археології / П.П. Толочко (ред.кол.) – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1: Первісне суспільство. – С. 45, та ін. 10. *Леві-Брюль Люсьєн.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М.: Педагогика- Пресс, 1994. – С. 27–36; *Леві-Строс Клод.* Первісне мислення / С. Йосипенко (пер.з фр.,вступ.сл.та прим.). – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – 322 с. 11. *Косвен М.* Преступление и наказание в догосударственном обществе. – М.; Л.: Госиздат, 1925. – С. 15. 12. *Алексеев А.С.* Всемирные хроники. От первых фараонов до Конфуция и Сократа. – М.: Вузовская книга, 2005. – С. 66. 13. *Семенов Ю.И.* Формы общественной воли в доклассовом обществе: табуитет, мораль и обычное право// Этнографическое обозрение. – М, 1997. – № 4 (июль-август). – С. 3–4. 14. *Сорокин П.* Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / Русский Христианский гуманитарный ин-т / В.В. Савов (вступ.ст.,сост.и примеч.). – СПб.: Изд-во Русского Христианского гуманитарного ин-та, 1999. – С. 114, 120. 15. *Семенов Ю.И.* Цит. работа. – С. 9. 16. *Леві-Строс Клод.* Первісне мислення / С. Йосипенко (пер.з фр.,вступ.сл.та прим.). 17. *Леві-Брюль Люсьєн.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. – С. 305. 18. *Сорокин П.* Цит. работа. – С. 115. 19. *Леві-Брюль Люсьєн.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. – С. 41. 20. Там же. – С. 44. 21. *Семенов Ю.И.* Цит. работа. – С. 9. 22. *Бачинин В.А.* Цит. работа. – С. 92. 23. *Косвен М.* Цит. работа. – С. 19. 24. *Сорокин П.* Цит. работа. – С. 81. 25. *Косвен М.* Цит.

робота. – С. 21. **26.** *Бачинин В.А.* Цит. работа. – С. 527; *Косвен М.* Цит. работа. – С. 19; *Чельцов-Бебутов М.А.* Цит. работа. – С. 5–6. **27.** *Леви-Брюль Люсьен.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. – С. 35; *Сорокин П.* Цит. работа. – С. 244. **28.** *Косвен М.* Цит. работа. – С. 29. **29.** *Чельцов-Бебутов М.А.* Цит. работа. – С. 6. **30.** *Леви-Строс Клод.* Первісне мислення / С. Йосипенко (пер.з фр.,вступ.сл.та прим.). – С. 116. **31.** Там же. – С. 120. **32.** *Косвен М.* Цит. работа. **33.** Там же. – С. 40. **34.** *Леви-Строс Клод.* Первісне мислення / С. Йосипенко (пер.з фр.,вступ.сл.та прим.). – С. 289–291. **35.** *Сорокин П.* Цит. работа. – С. 210–211. **36.** *Бачинин В.А.* Цит. работа. – С. 55. **37.** *Леви-Брюль Люсьен.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. – С. 575–587.